

Pervivència i crítica de la Il·lustració a l'Idealisme*

Ramon Valls Plana

ABSTRACT (*Continuity and Critics of the Enlightenment in the Idealism*)

The German idealists believed that a philosophical reflexion was not possible independently of the enlightened critic, and, though keeping far from certain aspects of that critic, they generally accepted the results of the rationalist shake in the field of religion, metaphysics, ethics, aesthetics, natural sciences and such social sciences as economy and law. The German Enlightenment had certainly departed from the French Enlightenment, and vitalism had confronted to mechanicism; nevertheless, this first revision of Enlightenment had not weakened its principles. The German idealists proceeded further, proclaiming the primacy of freedom beyond reason and the fundamental character of ethics. The author analyzes that process on the basis of a commentary of *The oldest program of the system of German idealism* and of Hegel's works.

Abans d'entrar en la matèria pròpia d'aquesta conferència, vull fer una curta reflexió sobre el plantejament global del curs que em ve suggerida pel títol i subtítol.

Revisem la il·lustració per tal d'il·luminar-nos sobre la pregunta que avui ens preocupa, a saber, si la cultura moderna, que és encara l'única que tenim a les mans, l'hem de considerar definitivament fracassada o vigent. I si la pregunta no es deixa contestar d'una manera tallant, com crec, a favor del fracàs definitiu o de la vigència total de la modernitat, sinó que cal distingir-hi aspectes, volem saber quins valen i quins no valen avui per a nosaltres, per als que no sabem ben bé si som o no som postmoderns.

Perquè sembla que l'única cosa que sabem de la postmodernitat és la seva voluntat de posar-se més ençà de la modernitat i acollir-se a un pensament al qual no fa vergonya confessar-se dèbil.

* L'article de Ramon Valls Plana, *Pervivència i crítica de la Il·lustració a l'Idealisme*, va ser presentat com a conferència a les IX Jornades de Filosofia dedicades al tema *Revisió de la Il·lustració (El fracàs o vigència del projecte de la modernitat)*, organitzades pel Departament de Filosofia de la UAB del 29 de febrer al 4 de març de 1988.

Podríem perdre'ns en un marc de preguntes prou interessants. Per què, en general, la necessitat de revisar un pretèrit? Perquè ens pot ensenyar simplement una lliçó o perquè és encara rel viva de la nostra situació? Per què, més en concret, revisar precisament la Il·lustració? Em sembla que hi anem bàsicament per dos motius: perquè no hem perdut del tot la confiança en la raó (que per a Hegel era condició ineludible del filosofar) i perquè la raó il·lustrada no era una raó massa monolítica. Ambiciosa i pretensiosa sí que ho era, però no tant certament com ho fou la raó hegeliana. Comparant les dues, la raó il·lustrada era més variada i plural, més despistada i jove. Per això ens ofereix un camp on hi ha més per triar allò que ens ha de ser útil i no ens posa davant d'una opció tan global com ho fa la raó hegeliana, la qual ens aboca a un «ho agafes o ho deixes» del qual no ens sentim capaços.

En la situació en què ens trobem, desorientats, confessem-ho, ens sentim més atrets per èpoques com el Renaixement o la Il·lustració, en les quals no hi ha una orientació dominant del pensament, sinó que hi pul·lulen moltes coses, totes atractives i potser incompatibles. I si acudim perquè sentim, potser de manera confusa, que cal repristinar-nos, tornar als orígens, no pas per afany de tornar enrere, sinó per cercar els elements més vius del passat que més ens poden servir per llençar un futur incert.

És significatiu que un autor com Foucault faci una cosa així en el seu conegut seminari de l'any 1983 (publicat el 1984) sobre el text de Kant *Was ist Aufklärung*. En el text de Kant del 1784 i en el text complementari de l'any 1798 sobre la Revolució Francesa, Foucault hi veu un model de pregunta que encara és vigent, a saber, quina és, com és la nostra actualitat, quin és el camp actual d'experiències possibles? Deixaré ara de banda aquest seminari de Foucault, perquè l'he citat solament com a significatiu del recurs actual a la Il·lustració. Però vull deixar constància d'una cosa: Foucault veu en Kant, en qui la Il·lustració és del tot madura, la fundació de dues tradicions crítiques que han estat igualment vigents en la modernitat. La del pensament analític, que es pregunta per la veritat en general, i la del pensament que es pregunta per la nostra actualitat. Foucault acaba prenent partit per aquesta segona tradició, a la qual atribueix la recerca d'una ontologia de nosaltres mateixos, i d'una manera una mica sorprenent enumera junts Hegel i l'Escola de Frankfurt, Nietzsche i Max Weber, com a autors que han seguit aquesta forma de reflexió des de la qual el mateix Foucault ha intentat treballar¹.

Després m'he de referir especialment a Hegel, autor per al qual fou determinant la recepció crítica de la Il·lustració. Ara, però, no puc deixar de dir que a mi em sembla que les dues tradicions que Foucault distingeix a partir de Kant no són en el mateix Kant tan separades com el seminari de Foucault pot fer creure. Certament en Hegel no ho són. La necessitat de fundar el discurs epistèmic universal és tan intensa en Hegel com la necessitat de radicar-lo en l'experiència i en l'anàlisi de la contemporaneïtat.

1. El text del seminari de Foucault s'ha publicat en castellà, traduït per Eduardo Bello a *La crisis de la razón*, edició preparada por Francisco Jarauta, Secretariado de Publicaciones, Universidad de Murcia 1986, pp. 13-24

Adreccem-nos ja a la Il·lustració i comencem una mica més enrere de Kant. Sé que avui el mateix concepte d'Il·lustració tal com va resultar operatiu per a Hazard² i per a Cassirer³ és qüestionat per Tonelli⁴, però de tota manera continua essent operatiu per aproximar-nos al pensament del segle XVIII. En el text de D'Alembert que Cassirer cita al començament del seu llibre, hi tenim encara una bona descripció del progrés, que ja es veia vertiginós, de les ciències de la naturalesa, i, sobretot, hi tenim una descripció ben vàlida de l'efervescència crítica provocada per la filosofia que «ataca amb violència tot el que se li posa al davant ...». «Tot ha estat discutit —diu D'Alembert—, analitzat, remogut, des dels principis de les ciències fins als fonaments de la religió revelada, des dels problemes de la metafísica fins als del gust, des de les qüestions teològiques fins a les de l'economia i el comerç, des de la política fins al dret natural i el civil». Afany, doncs, per fonamentar el discurs científic, i crítica de qualsevol afirmació amb pretensions d'objectivitat; heus ací una constant de l'esperit il·lustrat que ens serveix encara per reconèixer-lo.

Ara bé, la visió que l'idealisme alemany tingué de la Il·lustració fou certament aquesta. Els idealistes no cregueren possible filosofar al marge de la crítica il·lustrada i, per molt que critiquessin la crítica, acceptaren en general els resultats de la sacsejada racionalista en el camp de la religió i de la metafísica, de l'ètica i de l'estètica, de les ciències de la natura i de les ciències socials com l'economia i el dret. És ben cert que la Il·lustració alemanya ja s'havia distanciat de la Il·lustració francesa i que, en el moment en què l'idealisme nasqué, personatges com Lessing, Herder i Kant ja havien corregit els francesos en la seva visió de la història, de la religió o de l'art clàssic. El vitalisme alemany ja havia plantat cara al mecanicisme francès; els components passionals de l'art clàssic ja s'havien destacat tot contemplant el grup escultòric anomenat Laocoont; havia augmentat també una certa comprensió de les religions revelades, amb els components imaginatius i sentimentals que els són propis, etc., però aquesta revisió primera de la Il·lustració no havia debilitat gens ni mica la primacia de la raó ni la seva força crítica. Sobre aquesta base els idealistes prengueren una posició clara i decidida.

Cal llegir, perquè és un text del tot adequat al nostre assumpte, algunes ratlles del document anomenat «Programa més antic de sistema de l'idealisme alemany» del qual no sabem l'autor, però sabem que es movia dins del cercle dels joves idealistes⁵: «...els homes il·lustrats i els que no ho són (el poble) han de donar-se finalment les mans, la mitologia ha d'esdevenir filosòfica per tal que el

2. PAUL HAZARD, *Pensamiento europeo en el siglo XVIII*, Guadarrama, Madrid 1958.

3. ERNST CASSIRER, *Filosofía de la Ilustración*, Fondo de Cultura Económica, México 1943.

4. La referència a Tonelli es pot veure a l'article «Ilustración» del *Diccionario de Filosofía* de José Ferrater Mora.

5. El text del «Programa més antic...» acompanyat d'una col·lecció d'excel·lents estudis, pot veure's a *Mythologie der Vernunft*, Hrsg. von Christoph Jamme und Helmut Schneider. Suhrkamp, Frankfurt 1984. Una traducció castellana es troba a G.W.F. HEGEL, *Escritos de Juventud*, Fondo de Cultura Económica, México, 1978. pp. 219-220. També se n'ha publicat una traducció catalana com a apèndix a la traducció de Jordi Llovet de F. SCHILLER, *Cartes sobre l'educació estètica de l'home*, Laia, Barcelona, 1983.

poble es torni raonable, i la filosofia ha d'esdevenir mitològica per tal que els filòsofs es tornin sensibles. Llavors regnarà entre nosaltres la unitat eterna. Ja cap altra mirada de menyspreu, mai més la cega tremolor del poble davant els seus savis i clergues ... llavors regnarà la llibertat i la igualtat universal dels esperits!»). Es tracta d'un testimoni directe, del tot fidedigne perquè no estava destinat a publicar-se, de la creença dels joves idealistes, abans del final del segle XVIII, en l'alliberament de la humanitat per la raó; aquells trets fonamentals, precisament, que segons Kant constitueixen l'essència de qualsevol actitud il·lustrada. La nova generació continua fidel a l'ideal de la religió racional que volia Lessing. Com tots els il·lustrats, els idealistes volien la fi de la submissió del poble als clergues i a les autoritats. També ells aspiraven a la difusió popular de la raó i a la llibertat de tots i formulaven aquests desitjos amb les mateixes paraules amb què ho feien els il·lustrats. Però al mateix temps hom veu un pas endavant. El mateix document proclama, al començament, la primacia de la llibertat per damunt de la raó, el caràcter més fonamental de l'ètica per davant de la metafísica.

La llibertat des d'ara, en efecte, serà arrel de la raó i no el seu derivat. A més, el component estètic, sensible i passional de la nova religió no és accidental o afegit. La natura i el seu coneixement se subordinen igualment a l'ètica. El document, per tant, ens permet veure de manera global i expressiva la pervivència de la Il·lustració dins l'idealisme.

Per veure fins a quin punt Hegel assimilà aquest programa, centrem-nos primerament en la religió, com ell mateix va fer-ho. El seu escrit titulat *Creure i saber*⁶, de l'any 1802, comença de manera ben significativa per a nosaltres. Hegel es refereix des de l'inici de l'escrit a les males relacions que des de sempre han mantingut raó i religió, per dir immediatament que la situació ha canviat «ara» totalment, de manera que la vella oposició ha renascut en el si de la mateixa filosofia. Ha esdevingut un problema purament filosòfic explicar la relació entre creure i saber. L'al·lusió a l'ètica kantiana i als seus postulats és palesa. Hegel continua: si en altres temps la fe havia fet esclava la raó, la raó va sentir després de manera inevitable (*überwindlich*) la seva absoluta autonomia i «ara» resulta que la liquidació de la religió positiva (acceptada per autoritat de la revelació, miracles i altres coses semblants), que la Il·lustració havia cregut fer, s'ha quedat antiquada. I això és així, no solament perquè Kant, diu Hegel, va perdre el sentit més propi de les formes de la religió revelada, sinó perquè en ell ja no apareixen com a dignes de veneració. Hegel corregirà Kant venerant els dogmes trinitari i encarnatori del cristianisme, però els proclamarà conformes a raó, no superiors a ella.

De tota manera, en l'escrit que ara ens ocupa, Hegel afirma de manera ben terminant que la vella polèmica reneix en el si de la filosofia. Vol dir, per tant, que si bé hom pot considerar la victòria de la raó il·lustrada sobre la fe com a victòria pírrica, perquè els continguts de la religió reneixen, la victòria, però, és definitiva, perquè la religió no subsisteix com a àmbit separat ni superior.

6. G.W.F. HEGEL, *Glauben und Wissen*, inclòs en el vol. 2 de les obres de Hegel publicades a l'editorial Suhrkamp de Frankfurt, 1986.

Havent posat així les coses, és ben fàcil de comprendre que Hegel emprengui una reelaboració i transformació del concepte de raó per tal de fer-lo compatible amb els continguts positius de la religió revelada. Aquesta transformació no restarà a la raó gens de força crítica o negativa. És més, li n'augmentarà, perquè, com dèiem, no solament la farà capaç d'assimilar aquells continguts, sinó que subordinarà política, art i religió a la raó filosòfica. Hegel no anirà pels camins del romanticisme tradicionalista, simplement restaurador de la religiositat medieval, sinó que s'orientarà cap a la religió del futur, sempre dins dels postulats bàsics del racionalisme, tot insuflant-hi, com diu Ferrater Mora⁷, patetisme i càrrega emocional. Tampoc anirà Hegel en la direcció igualment romàntica d'establir el primat de la intuïció i del sentiment. La intuïció serà en ell solament un punt d'arrencada abstracte i insatisfactori del discurs de la raó, que solament esdevindrà satisfactori quan completi el curs demostratiu i necessari. Sols el sistema complet ratifica i dóna validesa plena a la primera intuïció, precisament perquè li dóna concreció.

Després d'una llarga anàlisi de les filosofies de Kant, Jacobi i Fichte, orientada a fer clara la impotència d'aquestes filosofies d'assumir la tasca pròpiament filosòfica de lligar finit i infinit, l'escrit de Hegel sobre creure i saber acaba amb aquell famós paràgraf sobre el Divendres Sant especulatiu. Hegel hi cita un autor prou significatiu dins aquest context com és Pascal, que havia parlat d'un Déu perdut en l'home. El pur concepte de la raó, escriu Hegel, que és la infinitud com a abisme del no-res que s'engoleix tot l'ésser, ha d'integrar dins seu l'infinit dolor que fins ara havia pres solament forma històrica i que com a sentiment s'expressava en la dura paraula segons la qual Déu ha mort. Aquesta negativitat i dolor, Hegel els integra, doncs, dins la raó, tot transformant-la. Converteix la negativitat (dolor, mort) en el motor de la idea suprema i, d'aquesta manera, creu Hegel, la filosofia donarà nova vida, com a existència filosòfica, a allò que fins ara, dins la religió, era simplement exigència moral de sacrificar l'existència empírica. Tot integrant aquest element d'absoluta negativitat, la filosofia guanyarà la idea de la llibertat absoluta que es dóna i es recobra en la total negativitat. Desapareixerà allò gratuït i infundat tant de les filosofies dogmàtiques com de les revelacions, per tal que solament la durcesa de la negativitat pugui ressuscitar la totalitat més elevada del positiu i del negatiu, enlairada, sí, però englobant la serietat del dolor des del seu fonament més pregon.

A partir d'ací el programa de la filosofia de Hegel és prou perfilat. La filosofia ho comprèn tot ella mateixa. Digereix, fa propi, sota la forma de concepte de la raó, el principi mateix de la religió revelada i solament li resta, llarga tasca per cert, elaborar més precisament la contínua presència de la negativitat dins el concepte. Això és precisament la dialèctica; i la filosofia es fa especulació necessària, captació del positiu que implica el negatiu.

Hegel pensa que d'aquesta manera duu a terme perfectament la crítica de la religió que la Il·lustració havia començat. La Il·lustració no l'havia pogut realitzar sencera perquè el seu concepte de raó era massa abstracte i senzill. Era sola-

7. «Romanticismo». FERRATER MORA. *Diccionario de Filosofía*, Alianza Editorial, Madrid 1982.

ment positiu, sense englobar la negativitat. Aquesta era la causa de la seva superficialitat, que li feia perdre la profunditat de les representacions religioses del dolor i la mort. Però les representacions són un límit, no solament per a la religió sinó també per a la filosofia. Un límit que cal superar per anar més enllà de la separació que la representació fixa, la separació entre positiu i negatiu, entre vida i mort, entre finit i infinit. Aquesta superació és el concepte filosòfic.

A la *Fenomenologia*, Hegel fa un pas endavant en l'elaboració detallada d'aquesta intussuscepció de la negativitat en el concepte absolut. Sap que la seva tesi horroritzarà la consciència religiosa, però això no el deté. Dins el capítol penúltim de la *Fenomenologia*, el setè, farà el recorregut per les religions no cristianes i per la religió revelada, o sigui pel cristianisme, i conclourà, a l'últim capítol, que la unificació última correspon a l'autoconsciència, és a dir, a la filosofia moderna madurada, a la subjectivitat moderna reconciliada amb la seva objectivitat. El concepte és allò que unifica i retroba els continguts morts de la religió⁸.

Un especial relleu presenta, a la *Fenomenologia*, la secció destinada a estudiar la Il·lustració⁹. Hegel contempla primerament la lluita de la Il·lustració contra la superstició i, a partir d'això, transita fins a deduir el «concepte fonamental de la Il·lustració» tot basant-se en la utilitat. Mitjançant la utilitat, Hegel arriba per fi a allò que entén com a veritat de la Il·lustració. Pàgines una mica enrevessades que, segons Hyppolite¹⁰, contenen el detall i l'abast especulatiu del conflicte entre Il·lustració i fe, que intentaré ara resumir en funció de l'objecte d'aquesta conferència.

El pensament lliure de la Il·lustració obrí el conflicte amb la religió, comportant-se com a intel·lecció pura, que es declarava incompatible amb la fe. Però en considerar la fe com un objecte de la seva crítica li reconeixia una existència, malgrat tot, que no podria explicar en un món presumptivament regit per la raó. La pura intel·lecció, així empobrida, venia a parar a l'empirisme i a l'utilitarisme, única manera de lligar el conjunt de les entitats finites. Separades de l'infinit, solament podien ser les unes per a les altres, i la moral social esdevenia moral econòmica. La metafísica de la Il·lustració era deisme o materialisme. Però l'últim pas de la filosofia il·lustrada era ja la superació incipient quan afirmava l'autonomia moral de l'ésser humà (Rousseau i Kant). Aquesta és precisament la veritat més alta de la raó il·lustrada, però ara, en ella i com hem vist, hi reneix la vella oposició entre fe i saber, que Hegel supera amb el seu concepte especulatiu amarat de negativitat. Ara bé, aquesta negativitat, Hegel no la pot assumir dins la filosofia, sinó després que la Il·lustració ha originat la Revolució Francesa i ha fet amb ella l'experiència del terror en el qual els revolucionaris es devoraren a ells mateixos.

8. G.W.F. HEGEL, *Fenomenologia de l'Esperit*, vol. 2, traducció de Joan Leita. Laia, Barcelona 1985, pp. 309-311.

9. *Ibid.*, pp. 94 i ss.

10. JEAN HYPOLITE, *Genèse et Structure de la Phénoménologie de l'Esprit de Hegel*, Aubier, Paris 1946, pp. 413 i ss.

Com a conclusió, m'agradaria desprendre algunes afirmacions. La primera d'elles no pot ser altra que la ja insinuada al començament: el recurs a la Il·lustració, no el fem per quedar-nos-hi, sinó per repristinar la raó; perquè la raó, llavors com ara, és el valor més cert de la humanitat, l'eina més eficaç d'emancipació. Per això tornem a llegir i rellegir el text de Kant titulat *Was ist Aufklärung?* Cal dir, però, quelcom més. La raó és l'únic lloc de transparència del cos i de l'experiència. La raó sola raona malament. Ha de pensar amb el cos, valgui l'expressió. A més, cal raonar amb coratge, perquè ella no pot deixar de ser crítica ni autocrítica. Ens ho ensenyà Kant i encara ens ho ensenya.

Una segona afirmació que cal retenir és l'absolutesa de la llibertat, la veritat de la Il·lustració segons Hegel. L'idealisme tractà de convertir aquesta tesi en principi, tot reconeixent haver-la rebut de la Il·lustració. Fins i tot aquells que han començat a dubtar de la raó perquè diuen que n'han contemplat els excessos, no deixen d'afirmar la llibertat com a valor suprem. El valor de l'home rau aquí i, fermament agafats a la llibertat, hem de superar qualsevol utilitarisme que ens porti a la utilització de l'home per l'home. És fals que la raó hagi fracassat o s'hagi esgotat. Fins i tot Hegel, a les *Lliçons sobre filosofia de la història universal*, veu el valor sagrat de l'individu en el fet que aquest és sempre el lloc on encara sorgeix o pot sorgir el futur, el lloc on es poden revelar noves dimensions de la racionalitat històrica.

Finalment, jo no voldria fer incompatibles la raó fonamentadora del discurs científic i la raó que pensa la situació històrica. La tasca de la filosofia no s'ha acabat i ella no pot ser altra cosa que raó, per bé que avui sabem que ella no pot ser simplistament unificadora i totalitzadora. Però a mi m'espanta que algú, per fugir d'aquesta temptació de la raó, encara que sigui per dir alguna cosa, propugni un pensament dèbil. El pensament, si ho és, és sempre coratjós.